

УДК 911.37 (477.54)

Немець К.А.,
доктор географічних наук, професор,
професор кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Кравченко К.О.,
аспірант кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Вірченко П.А.,
кандидат географічних наук,
доцент кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

ВИКОРИСТАННЯ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ ДЛЯ ВИЯВЛЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ РЕГІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ РОЗСЕЛЕННЯ (НА ПРИКЛАДІ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті охарактеризовано міждисциплінарні наукові підходи, які варто використовувати для дослідження регіональних систем розселення, зокрема: системний, синергетичний та інформаційний. Наведено теоретичні аспекти використання даних підходів у комплексних суспільно-географічних дослідженнях. Визначено роль системного, інформаційного та синергетичного підходу в дослідженні регіональної системи розселення. На прикладі системи розселення Харківської області визначено основні соціогеосистемні характеристики регіональної розселенської мережі.

Ключові слова: система розселення, синергетичний підхід, інформаційний підхід, соціогеосистема, регіональний розвиток, регіональне управління.

В статье охарактеризованы междисциплинарные научные подходы, которые целесообразно использовать для исследования региональных систем расселения, в частности: системный, синергетический и информационный. Приведены теоретические аспекты использования данных подходов в комплексных общественно-географических исследованиях. Определена роль системного, информационного и синергетического подходов в исследовании региональной системы расселения. На примере системы расселения Харьковской области определены основные социогеосистемные характеристики региональной расселенческой сети.

Ключевые слова: система расселения, синергетический подход, информационный подход, социогеосистема, региональное развитие, региональное управление.

Nemets K.A., Kravchenko K.O., Virchenko P.A. USING A SCIENTIFIC APPROACH TO IDENTIFY FEATURES OF REGIONAL SETTLEMENT SYSTEM (FOR EXAMPLE KHARKIV REGION)

The article deals with interdisciplinary scientific approaches to the study of regional settlement systems. In particular, system, synergetic and informational approaches are described. Theoretical aspects of these approaches in complex social and geographical research is given. The role of system, information and synergetic approach in the study of regional settlement system is defined. For example of Kharkiv region settlement system the basic sociosystem characteristics of the regional settlement system are determined.

Key words: settlement system, synergetic approach, information approach, social geosystem, regional development, regional management.

Постановка проблеми. Загострення протиріч у територіальній організації систем розселення в умовах зміни суспільних відносин та трансформації системи управління, радикальних змін у системі адміністративно-територіального устрою вимагають вирішення важли-

вих завдань регіональної політики, одним з яких є оптимізація розселенських систем.

Система розселення Харківської області є однією з основних підсистем національної соціогеосистеми. З огляду на диференціацію природно-ресурсного потенціалу регіону та

рівня соціально-економічного розвитку найбільш обґрунтованим є вирішення питання оптимізації системи розселення в аспекті поліцентричного розвитку регіону, що є однією зі стратегічних цілей розвитку, передбачених Стратегією розвитку Харківської області до 2020 року [10].

Визначення міжгалузевих наукових підходів та методик для аналізу соціогеосистемних аспектів еволюції регіональної розселенської мережі є важливим етапом дослідження суспільно-географічних та просторових особливостей розвитку системи розселення Харківської області.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Дослідження та обґрунтування функціонування географічних систем були проведені вченими-географами: В. Джаманом, Г. Лаппо, М. Паламарчуком, О. Заставецькою, О. Топчієвим, О. Шаблієм, К. Немцем, Я. Олійником.

Сутність регіональних систем розселення, їх класифікації, особливості формування досліджено в працях таких вчених, як: В. Джаман [1], С. Добровольська [14], В. Круль [5], Л. Немець [7], О. Топчієв [11], О. Шаблій [13] та інших. Методичні аспекти дослідження систем розселення розробили: В. Джаман [1], В. Круль [5], К. Немець [6], Л. Немець [7].

Однак суспільно-географічні особливості розселення населення у Харківській області з позицій міждисциплінарних наукових підходів у науковій літературі висвітлені недостатньо. Ми вже розглядали історичні аспекти заселення Харківського регіону та сучасні заселенсько-розселенські процеси, роль та значення заселенсько-розселенських процесів для розвитку Харківської області, зміну ролі міст та формування її демографічного потенціалу, розселенські аспекти господарського освоєння території області, особливості формування міського розселення та просторово-часові аспекти розселення населення Харківської області тощо.

Постановка завдання. Метою даного дослідження є обґрунтування та визначення можливостей застосування міждисциплінарних наукових підходів для дослідження регіональних систем розселення (на прикладі Харківської області).

Виклад основного матеріалу дослідження. На сучасному рівні соціально-економічного розвитку під час проведення регіональних досліджень підсилюється актуальність вивчення системи розселення не відособлено, а в безпосередньому зв'язку різних агентів і відповідних процесів в суспільстві, тобто з позицій *системного підходу*.

З розвитком географії та її суспільної складової, у відповідь на соціальний запит в науковій літературі на основі комплексного географічного підходу з'являється поняття «соціогеосистема» [7]. Необхідність її виділення пов'язана з тим, що вона включає особливі соціальні елементи, які принципово відрізняються від усіх інших складових.

Л. Немець визначає соціогеосистему як «гетерогенну систему, що містить різні за рівнем узагальнення та ієрархії соціальні елементи або підсистеми, а також техногенні, кісні та біогенні елементи (підсистеми), що знаходяться у взаємодії через потоки речовини, енергії та інформації в географічному просторово-часовому континуумі» [7].

Важливим елементом будь-якої соціогеосистеми є населення, що принципово відрізняє соціальні системи від інших систем. Однією з найважливіших властивостей системи є цілісність, яка характеризується співвідношенням сили внутрішніх і зовнішніх зв'язків. У регіональній системі розселення між поселеннями існують різноманітні зв'язки: демографічні (міграція населення, особливо маятникова), економічні, соціальні, адміністративно-управлінські тощо.

Цілісна система має інтенсивні зв'язки внутрішніх елементів і слабку залежність від зовнішніх зв'язків [6]. З цієї точки зору цілісність соціальних систем визначається їх відносною незалежністю, проте це не виключає наявності сильних зв'язків між елементами (підсистемами) різних ієрархічних рівнів однієї соціальної системи [6].

Визначаючи територіальну ієрархію соціогеосистем, зазначимо, що регіональна соціогеосистема складається із локальних систем та водночас є підсистемою національної системи, її цілісність забезпечується прямими та зворотними інформаційними зв'язками, потоками речовини та енергії. У системі роз-

селення Харківської області розвинені як прямі, так і зворотні зв'язки на всіх ієрархічних рівнях: з обласного центру відбувається управління та моніторинг над виконанням завдань, а нижчі ланки звітують про успішність виконання доручень та отримані результати [7].

Системний підхід дозволяє розглядати розвиток розселенської компоненти соціогеосистеми, що утворюється з підсистем нижчого рівня (локальних систем розселення, окремих населених пунктів), і стабільне функціонування яких залежить від ефективної діяльності всіх складових соціогеосистеми.

Застосування *синергетичного підходу* в суспільно-географічних дослідженнях дозволяє встановити принципово нові закономірності розвитку соціогеосистем, виявити значну кількість взаємозв'язків, розкрити загальні закономірності еволюції соціогеосистем. Поняття «*синергетика*» трактують як «науковий напрям, який вивчає закономірності виникнення формування і розвитку систем, для яких характерною ознакою є відкритість, самоорганізація та нелінійність розвитку» [12].

З точки зору синергетики регіональна система розселення є самоорганізованою, відкритою, нелінійною дисипативною системою, якій властива інтенсивна взаємодія її складових, поєднання позитивних та негативних взаємозв'язків мінливості, спадковості та відбору. Регіональні системи розселення є складними системами, для яких *атрактором* (метою існування, реальною структурою, на яку виходять процеси еволюції у цих середовищах внаслідок затухання в них процесів переходу) є комплексний, поліцентричний розвиток, і саме ця мета визначає сучасний стан системи, шляхи та способи її розвитку.

Синергетичне управління регіональним розвитком базується на наступних положеннях [3]:

- визначення можливих майбутніх станів системи та вибір найкращого з доступних варіантів;
- врахування не тільки стану зовнішнього середовища, а й власних тенденцій еволюції системи;
- пізнання закономірностей самої системи та процесів її самоорганізації;

- орієнтація не на силу (інтенсивність, тривалість) управлінського впливу, а на його правильну топологію (просторову та часову);

- узгодженість управління з власними тенденціями розвитку системи.

Поняття хаосу та порядку в системах розселення визначаються рівнем диспропорції її територіального розвитку. На прикладі Харківської області ми прослідковуємо асиметричність розвитку в напрямку центр-периферія. Таким чином, у теперішній час система розселення Харківського регіону знаходиться у стані нерівномірного розвитку з орієнтацією на адміністративний центр регіону – місто Харків, яке є центром тяжіння населення. Крім того, у системі розселення Харківщини відбуваються процеси розвитку та розгалуження, тобто еволюція системи розселення здійснюється переважно інтенсивним шляхом.

В аспекті синергетичного підходу рух представляється як циклічна зміна самоорганізації та самохаотизації системи. Саморозвиток у теорії синергетики представляє собою єдиний цілісний процес, який є результатом кооперативної дії складових елементів системи [12]. Саморозвиток регіональних розселенських систем відбувається за рахунок функціональної взаємодії населених пунктів регіону. Враховуючи фрактальність (властивість схожості, подібності будови систем різних рівнів) особливості розвитку регіональних систем розселення, визначають особливості еволюції національних, загальнодержавних розселенських систем.

Для ефективного використання синергетичного підходу під час дослідження системи розселення Харківської області необхідно реалізувати наступні кроки:

- виділити та охарактеризувати регіональну систему розселення і дослідити процес її розвитку;
- дослідити тенденції демографічного розвитку регіону, описати можливі напрями і шляхи перспективного розвитку;
- провести аналіз можливих шляхів самоорганізації регіону за допомогою географічного моделювання;
- визначити мету подальшого розвитку системи розселення Харківської області;

– виділити та обґрунтувати перелік впливів, що сприятимуть самоорганізації системи розселення та розробити тактику їх застосування.

Інформаційний підхід дає змогу дослідити об'єкти, процеси і явища у інформаційному аспекті та виявити нові якості, важливі для розуміння їх сутності та можливих напрямів розвитку на основі знання загальних властивостей та закономірностей інформаційних процесів [6]. Інформаційний підхід, як і синергетичний, тісно пов'язаний із системним, що дає змогу дослідити регіональну систему розселення, яку утворюють взаємопов'язані підсистеми нижчого рівня, кожна з яких за своєю суттю є інформаційною, та взаємодію між ними, що дозволяє комплексно виявити осо-

бливості формування та розвитку регіональних систем розселення.

Інформація є важливою характеристикою протікання як природних, так і соціальних процесів. Соціальна інформація є сукупністю знань, відомостей, даних, повідомлень, які формуються і відтворюються в суспільстві та використовуються для регулювання соціальної взаємодії, відносин між людиною, суспільством і природою [6].

Тому поряд з фундаментальними законами кругообігів речовини і перетворення енергії сучасній науці треба було відображення процесів та явищ і в інформаційному вимірі, що дозволяє розглядати наукову інформацію і знання як особливий вид суспільного ресурсу – інформаційний.

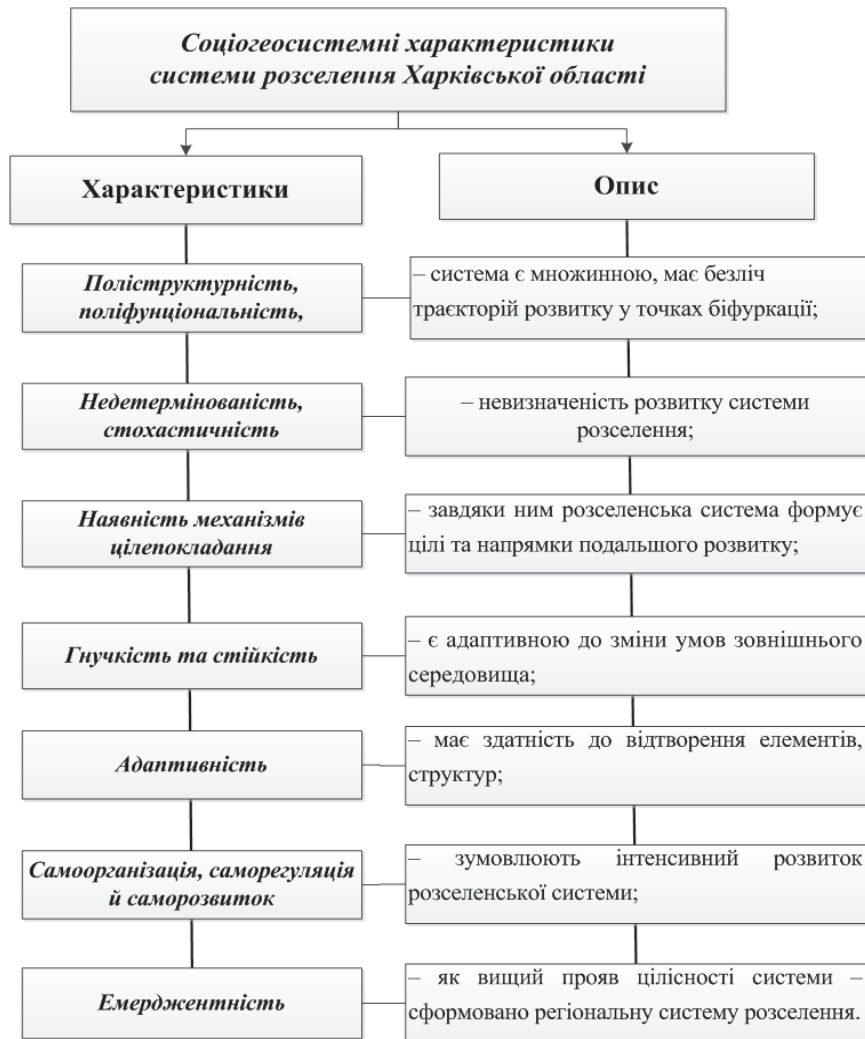

Рис. 1. Соціогеосистемні характеристики системи розселення Харківської області

Побудовано авторами за даними [2; 6; 7; 8; 12; 14]

Особливості інформаційного ресурсу [6]:

– у ході розвитку суспільства і зростання споживання знань він зростає, а не зменшується, на відміну від матеріальних ресурсів;

– інформаційний ресурс має власне потенційне значення, але у взаємодії з іншими ресурсами виступає рушійною силою, каталізатором розвитку;

– ефективність використання інформаційного ресурсу визначається вторинним виробництвом знань, тобто отриманням нових знань менш витратним шляхом інформаційної взаємодії, а не прямою генерацією;

– генерація інформаційного ресурсу, швидкість його передачі й ефективність використання визначаються потужністю і рівнем розвитку соціальної комунікативної системи.

Вибір і реалізація оптимальних управлінських рішень можливі тільки за наявності необхідного інформаційного ресурсу, який утворюється в процесі інформаційного обміну [6].

Отже, інформаційний підхід дозволяє визначити передумови формування розселенських систем, фактори розвитку регіональних систем розселення, встановити особливості взаємодії природи і населення на певній території, що дозволяє створити оптимальні умови для управління територією, побудувати траєкторію перспективного розвитку регіональної соціогеосистеми.

Застосування зазначених підходів дозволяє визначити наступні соціогеосистемні характеристики розселенської мережі Харківської області (рис. 1):

Висновки з проведеного дослідження.

У процесі дослідження розвитку регіональних систем розселення важливим є використання міждисциплінарних та спеціальних підходів, які дозволяють виявити характерні особливості формування, еволюції та розвитку розселенських систем. Застосування системного підходу обумовлює визначення історичних, структурних, функціональних та елементних особливостей розвитку розселенської мережі. Для комплексного дослідження просторово-часових особливостей формування та розвитку системи розселення Харківської області системний підхід дозволив визначити взаємозв'язок між елементами системи розселення.

Використання синергетичного підходу дозволило встановити принципи еволюції регіональних систем розселення, їх ускладнення, перейти на якісно новий рівень у регіональному плануванні, прогнозуванні соціогеопроектів. Інформаційний підхід дозволив дослідити регіональну систему розселення, яку утворюють взаємопов'язані підсистеми нижчого рівня, кожна з яких за своєю суттю є інформаційною, взаємодію між ними, забезпечив необхідні зв'язки та ресурси для розробки шляхів оптимізації процесу управління на регіональному рівні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Джаман В.О. Регіональні системи розселення: демографічні аспекти / В.О. Джаман. – Чернівці: Рута, 2003. – 392 с.
2. Добровольська С.Я. Ретроспективно-географічний аспект дослідження суспільно-географічних процесів заселення регіону / С.Я. Добровольська. – Чернівці, 2014. – 132 с.
3. Князева Е.Н. Синергетика как новое мировоззрение: диалог с И. Пригожиным / Е.Н. Князева, С.П. Курдюмов // Вопросы философии. – 1992. – № 12. – С. 3–20.
4. Круль В.П. Особливості вивчення процесів заселення та освоєння території історико-географічних країв / В.П. Круль // Україна та глобальні процеси: географічний вимір: зб. наук. праць: у 3 т. – Київ–Луцьк: Вежа, 2000. – Т. 1. – С. 369–372.
5. Круль В.П. Ретроспективна географія поселень Західної України: [монографія] / В.П. Круль. – Чернівці: Рута, 2004. – 382 с.
6. Немец К.А. Информационное взаимодействие природных и социальных систем: [монография] / Константин Аркадьевич Немец. – Х.: Восточно-региональный центр гуманитарно-образовательных инициатив, 2005. – 428 с.
7. Немец Л.М. Системний підхід до суспільно-географічного дослідження населення регіону / Л.М. Немец, К.Ю. Сегіда // Проблеми безперервної географічної освіти і картографії: збірник наукових праць. Випуск 9. – К.: Інститут передових технологій, 2009. – С. 180–184.
8. Питюренко Е.И. Закономерности развития систем городских поселений / Е.И. Питюренко // Экономическая география. – Вип.29. – К.: Вища школа. – 1980. – С. 51–62.
9. Пригожин И. Философия неустойчивости / И. Пригожин // Вопросы философии. – 1991. – № 6. – С. 45–57.
10. Стратегія розвитку Харківської області на період до 2020 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: kharkivoda.gov.ua/documents/16203/1088.pdf.
11. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії: [підручник для студентів географічних спеціаль-

ностей вищих навчальних закладів] / О.Г. Топчів. – Одеса: Астропринт, 2009. – 560 с.

12. Хакен Г. Синергетика / Г. Хакен; под ред. Ю.Л. Климонтовича, С.М. Осовца. – М. : Мир, 1980. – 404 с.

13. Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії: [підручник] / О.І. Шаблій. – Львів: Видавничий цент ЛНУ, 2003. – 444 с.

14. Яворська В.В. Методологічні аспекти історико-географічного вивчення розселення населення / В.В. Яворська, А.Є. Калетинська // Вісник Одеського національного університету. Географічні та геологічні науки. – Т. 17. – Вип. 2(15). – О.: Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2012 р. – С. 116–119.